

ФОТІЙ МЕЛЕШКО

ТРЬОМА ШЛЯХАМИ

(ДРАМАТИЧНИЙ НАРИС)

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА В ЛОНДОНІ

1964

EX LIBRIS

итка з журналу »Визвольний Шлях«

Р. М. Кучер

Д о в і д к а

1) П'єсу «Трьома Шляхами» написано ще в квітні 1922 року в Празі (ЧСР).
2) Тоді ж автор прочитав її на літературному вечорі Гуртка письменників і журналістів. Під час обговорення, їй дано добру оцінку.

3) В травні 1928 року цю п'єсу вперше поставлено в Празі під режисурою Г. Підгірного, колишнього артиста театру М. Садовського. Автор виступав у ролі Яким Коваленка.

4) Наприкінці 1942 року п'єсу «Трьома Шляхами» було вислано на конкурс драматичної творчості, що його проголосив «Інститут Народної Творчості» у Львові.

5) В березні 1943 року проголошено вислід конкурсу. Із 33-ти п'єс, що були прислані на конкурс, виділено п'ять і розділено між ними нагороди — по п'ятсот золотих за кожен. На першому місці з нагородою... них п'єс була п'єса «Трьома Шляхами».

6) Тоді ж розпочалася підготовка поставити п'єсу «Трьома Шляхами» у Львові, а вслід за тим «Українське Видавництво Краків-Львів» мало видати її друком, але воєнні події перешкодили це здійснити.

7) Потім, аж 1948 року, п'єсу «Трьома Шляхами» було поставлено в таборовому театрі в Галлендорфі (Німеччина) під режисурою М. Тагайва, і знову ж таки з участю автора. Грано ще й у м. Брауншвайгу. Успіх був великий.

8) 1951 року в Канаді цю п'єсу ставив театр «Ренесанс» під керівництвом М. Тагайва і Г. Манька. Вистава відбулася у багатьох містах і оцінки в пресі були дуже добрі.

А в т о р

*

Т Р Ь О М А Ш Л Я Х А М И

ОСОБИ: 1. ЯКИМ КОВАЛЕНКО — заможний селянин.

2. ЯВДОХА — його жінка.

3. МАРІЙКА — років 16, їх дочка.

4. ВАСИЛЬ — найстарший син, років 30, сотник армії УНР.

5. МИХАЙЛО — середущий син, років 27, поручник Денікінської армії.

6. ГАВРИЛО — наймолодший син, років 24, червоноармієць.
7. ЦИГАНКА.
8. ШЛЬОМА — жид.
9. I-ий і II-ий МОСКАЛІ.
10. КОМІСАР повітового «Продкома».
11. ПОСИЛЬНИЙ — селянин.

КАРТИНА ПЕРША

Простора хата. На стінах картини, образи прибрані вишитими рушниками. Двоє дверей. Яким сидить у кінці столу. Явдоха на канані — щось латає. Михайло — в пом'ятому »френчі« з погонами. На грудях у нього ордени — »Георгій«, »Станіслав«, »Анна« та корнілівська відзнака. Він сидить на стільці, розвалившись; гойдається, курить.

Дія відбувається наприкінці 1919 року.

ЯКИМ: Так, так сину, залиши вже оті свої дурниці. Витребеньки різні поскидай із себе. Годі! Досить ви навоювали!

МИХАЙЛО: Нічого, тату, ще повоюємо... Ми, офіцери, повинні порядок зробити в Росії!

ЯВДОХА: Мовчав би ти краще з твоїм порядком. Всі ви грабіжники та й більш нічого. Бач, до якого »порядку« довели? Латаєш-латаєш оте дрантя, а воно й купи не держиться.

МИХАЙЛО: Нічого, мамо, ще трохи полатаєте. Запровадим старий добрий режим, пустимо в рух фабрики в Москві. Знову буде все, як і колись. А тим часом ось незабаром Антанта підвезе нам усе необхідне.

ЯКИМ: Антанта підвезе! Нам уже німці підвозили... Тепер півроку голову дурите Антантаю. Знаю...

МИХАЙЛО: Тож ваш Василь із Центральною Радою приводив німців. . Антанта — не обманить, та й Доброармія — не петлюрівська банда...

ЯВДОХА: Не знаю. Петлюрівців ми ще не бачили. Якось ні разу до нас не заходили. А я так собі думаю: коли до Петлюри пішов Василь, то він знає, що робить. А оцих твоїх »благородних« спершу й виглядали, а тепер — бодай же вони більше не вертались.

МИХАЙЛО: А що вони вам лихого зробили?

ЯВДОХА: А ти ніби не знаєш?!

МИХАЙЛО: Не знаю.

ЯВДОХА: Батька запитай — він тобі ще раз розкаже.

МИХАЙЛО: Ет, дурниця!.. Для мене Росія дорожче вашого жеребця, кабана, віса та сіна! Запровадимо порядок і за те все вам заплатиться.

ЯКИМ: Заплатиться?

МИХАЙЛО: Атож..

ЯКИМ: Наплатили ви мені! Утелючили жменю своїх нікчемних грошей, а за жеребця розписку всукали!

МИХАЙЛО: Ми іншим і того не давали.

ЯКИМ: Добрим хвалишся... Кожен дідько йде і якісь свої гроші несе. Показав я якось оті денікінські цятки Шльомі, а він каже: »Заховай їх собі на пам'ять!«

МИХАЙЛО: В морду було б його — жида поганого!

ЯКИМ: Аякже!.. Не мав би що робити на старість. Коли підходили большевики, чи махнівці, то знав, що треба все ховати. Відний жеребець — мало не задушився під сіном у клуні, та ще й ніздрі йому затикав, щоб не іржав. А тільки витяг його звідти — притаскались твої »благородні«. Мало не бився з ними. Хотіли стріляти... Хай вас, кажу, Бог поб'є — беріть!..

МИХАЙЛО: А що? Самі бачите, порядку, порядку треба! Необхідно повернути старий режим, тоді ніхто вас не чіпатиме!

ЯКИМ: »Повернути« та »повернути!« А на біса ви його повалили, га? А коли повалили, то треба б триматися усім одного — свого.

МИХАЙЛО: Я не валив.

ЯКИМ: Не валив... Про мене, хай і сам дідько управляє світом, чи там царством, а мене не чіпай! Не заважай мені працювати. Не лізь у моє господарство. Не руйнуй моєї кривавої праці! От що!

МИХАЙЛО: Я це розумію.

ЯКИМ: Авжеж... Коли там, ніби, щось належить з мене — на! А що ні — зась! Не лізь не в своє... А коли отак і далі буде — сам усе сплундрую, робити нічого не буду й нехай мене за моє добро не мучать усякі пройдисвіти!

МИХАЙЛО: Та ви ще не обідніли, що трохи потягли вашого добра.

ЯКИМ: »Не обіднів«... Ще раз-два заглянуть до мене в двір оті бандити, та й по всьому буде. Тобі не жаль мого добра. Ти його не наживав, не знаєш як воно дістається. Якби попрацював отак, як я, то знав би всьому ціну! В доброго господаря серце болить за власним курчам, а не то за жеребцем. Ночей ми не досипляли, доглядали, пестили...

ЯВДОХА: Та годі вже, Якиме, не допоможе... Ти тільки ще більше жалю завдаєш.

ЯКИМ: Хай слуха! Годі байдики бити — хай береться до праці...

МИХАЙЛО: Ні, мені ніколи займатися вашою працею. Завтра відвезіть мене до полку.

ЯКИМ: До якого полку?

МИХАЙЛО: До мого.

ЯКИМ: Не вигадуй!.. Ще не навоювався... Дома сиди. Та й де він тепер той твій полк?

МИХАЙЛО: В Стернівці стоїть.

ЯКИМ: Полк!.. (Посміхається). Щось та банда не похожа на полк... Туди йшли з піснями. За тепла хоробрі були, а назад — мов ті вівці задрипані, яких вовки ганяли по реп'яхах...

МИХАЙЛО: Почекайте — побачите! Ось ми трохи відпочинемо, змобілізуємо нових, сформуємося. О, ми ще покажем большевикам!.. З петлюрівцями ми вже покінчили...

ЯВДОХА (зітхає): Так, так, сину, покінчили...

МИХАЙЛО: Тепер у нас один фронт. Правда, трохи оті повстанські банди мішають... Але ми ще повоюємо!

ЯКИМ: Е, бодай не казати! Краще б мені більше вас не бачити, та й годі.

МИХАЙЛО: Звичайно! Я знаю, ви не хочете, щоб ми виграли, бо маєте ще десь одного в петлюрівській, а другого в большевицькій банді.

ЯВДОХА: Так, так, сину, батьки винні! Хто вас тільки туди посилав? Га? Мало вам було отої великої війни? Коли там не повбивали, то самі поріжешесь. А ви того не знаєте, як то все батькам переносити.

МИХАЙЛО: Я також невинен, що ви маєте таких синів.

ЯВДОХА: Атож, маємо... Ви вже не маленькі... Он у Чухрієнка чотири сини, як кати, й досі дома сидять. Хіба й ви не могли б дома сидіти?... Коли вже повалили того царя, чума його візьми, то й держалися б чогось одного, як батько каже.

МИХАЙЛО: Петлюри, додайте, мамо!

ЯВДОХА: А хоч би і так! Всі люди хвалять Петлюру. Що він за чоловік — не знаю, а от знаю добре нашого Василя. Він не один рік учив чужих дітей, то й краще вже знає, з ким іти... А ти — сам недовчився і побіг в офіцери.

МИХАЙЛО: Ви думаєте, мене там не вчили?

ЯВДОХА: Може... Та не знаю, чи на добре.

ЯКИМ: Щось непомітно... Василь любив учені книжки читати, а ти, нівроку тобі, в дзеркальце заглядав, причісувався, на гітарі бренькав... А Гаврила ніби нам Бог послав за якісь гріхи. Скільки ми з ним мали клопоту, а тепер найшов собі большевиків!

ЯВДОХА: Якраз по гнізду птиця. Де ж йому й бути, як не там... Робити не хоче...

Вбігає Марійка

МАРІЙКА: Мамо, мамо, в село спускається якесь військо! Сила його! Біля нашого двору промчали верхи три... Шапки в них із чорними шликами!...

МИХАЙЛО (злякано): Де?.. Які вони?

МАРІЙКА: Такі собі!... Мабуть, козаки! (Лукавенько дивиться на Михайла). От якби прийшли — хочу їх побачити! Може, й Василь із ними... О, чуєте, чуєте, співають! (Припала до вікна).

Чути пісню: *»І сюди гора, і туди гора,
Поміж тими крутими горами...«*

МИХАЙЛО (скоса дивиться на свої погони): Хоч би сюди чортяка їх не притаскав... Мовчіть, я буду в тій кімнаті — сховаюсь. (Пішов, старі й Марійка заглядають у вікно).

МАРІЙКА: О-о, чогось люди біжать! Один летить верхи до нашого двору. Піду — хоч побачу, які наші козаки! (Побігла).

ЯВДОХА: Пошли Ти, Мати Божа, Милосердна, вже якийсь спокій! Бач... Чуєш? Веселі, як гарно співають. Може, і Василь із ними? Пошли, Господи!

ЯКИМ: Знову є кого відвозити... Замучать. Не дадуть бідній худобі віддихнути... Ну, ну, побачу, чи й ці грабують. Якби знати, то треба б дещо поховати. Піду ж і я надвір. *(Йде до дверей. Чути голос Марійки):*
— Кінь твій попоїсть, а потім ми його напоїмо! І Михайло дома.

Входить Василь — озброєний, обріс бородою.

Старі кидаються до нього.

ЯВДОХА: Синочку, голубчику! *(Цілюються).*

ЯКИМ: Слава Богу — діждалися! *(Кидається обіймати сина).*

ЯВДОХА *(втирає сльози)*: Діти мої, сини мої... Доки ви будете отак мучитись? *(Плаче).*

ЯКИМ: Не плач, стара, може, незабаром прийде й отой третім шляхом — всі будуть дома. Не пустимо їх більше. Поженимо...

МАРІЙКА: Тоді всі три партії будуть у хаті. Ну, скорше роздягайся, Василю! *(Розперізує його, потім гладить по бороді).* Борідкою обріс, постарів і поголитись ніколи, бідному!...

ЯВДОХА: Тиняються бідні діти по світі — холод, голод, воші, ні з'їсть, ні засне, а кому воно потрібне те все?

МАРІЙКА: Мамо, готуйте йому щось їсти... *(До Василя)*: А Михайло казав, що вас десь безвісті загнали, і ви вже ніколи не вернетесь...

ВАСИЛЬ: Вони того хотіли... Та, певне, так і думали — тільки помилилися...

МАРІЙКА: Та й добре! *(Тримає його за руки)*. А руки які в тебе холодні — померзли? Мамо, він змерз! Тату, погрійте його вашою самогонкою.

ЯКИМ: Добре, я зараз!

ВАСИЛЬ *(тре руки)*: А-а... Трохи, ніби, мороз із мене виходить... Як же ви поживаєте? Не пограбували?

ЯКИМ: Де там не пограбували! Тягли з мене большевики, махнівці, а денікінці довершили... А як ви? Треба боятись?

ВАСИЛЬ: Ні, тату, не бійтесь! Наші нічого силою не візьмуть. Що самі дасте — спасибі.

ЯКИМ: Слава Богу! Ато вже хотів дещо ховати.

ВАСИЛЬ: Нам коли щось потрібне, то міняємо за цукор.

ЯВДОХА: То може б і ми обміняли? А що ви берете?

ВАСИЛЬ: Все, що потрібне для війська, аж до набоїв включно.

ЯКИМ: Ну, ну, щось і в нас ще знайдеться! А відвозити вас також не треба?

ВАСИЛЬ: Та підвезете.

ЯКИМ: Ото наш заріз — хоч і не випрягай коней!

ВАСИЛЬ: Нічого — може, я це сам якось полагоджу. А де Михайло — він же дома?

ЯКИМ: Та він там... в кімнаті. Михайле, Михайле, а йди-но сюди! Він боїться, щоб ви йому що не зробили...

ВАСИЛЬ: Даремно... Вони нам тепер уже не страшні.

ЯКИМ: А він каже, що ви їм також...

ВАСИЛЬ: Може... Але його ніхто не зачепить.

*Входить Михайло. Брати дивляться мовчки один на одного.
Хвилинку напружена мовчанка.*

ВАСИЛЬ: Здоров, брате!

МИХАЙЛО: Здоров, щирий українець!

ВАСИЛЬ: Так, українець, а не наймит московської білогвардійщини!

МИХАЙЛО: Неправда!

ВАСИЛЬ: Що неправда, що ти офіцер банди Денікіна?

МИХАЙЛО: Не смій ображати Доброармії — вона бореться за великі ідеали!

ВАСИЛЬ: Хм... *(Гостро посміхається)*. Так, ідеали — «Єдина Неділімая Матушка Рассея!»

МИХАЙЛО: Да, да!

МАРІЙКА: Василю, братіку, залиши! *(Біжить до Михайла)*: Ну, йди... *(Тягне його за руку)*. Помириш із Василем, ти ж менший, поцілуйтесь!

ЯВДОХА: Діти мої, не сваріться! Я хочу бачити вас, як моїх синів, а не ворогів. Старий, давай, що маєш, я зараз обід подам.

ЯКИМ: Ех, біда моя, хлопці, що я старий, а ви здорові виросли, а то б я вас помилив, як колись, коли ви один одному на печі просом очі запорошували... *(Пішов)*.

Явдоха подає обід на стіл.

МАРІЙКА: От лиха година з вашими партіями! Хоч би трохи побули без сварки! Мамо, а якої ми з вами партії? *(Обіймає Явдоху)*. Ха-ха-ха... От жаль, що ви не маєте четвертого сина — певно, був би махнівець. Тоді ми мали б усі партії в хаті!

ЯВДОХА: А тобі все б жартувати.

МАРІЙКА: А що мені робити? Ось побіжу дивитись на козаків *(Лукаво дивиться на братів)*. Правда, мамо, ми пристали б до тої партії, яка дала б нам мануфактуру! *(Василь сміється, Михайло курить)*. Та що ж — такої партії нема, а оті, що є *(знову з лукавою посмішкою)* одна в одній видирає штани — за те, мабуть, бідненькі й б'ються! Мовчите? Може, вони ще співатимуть.

Побігла. Явдоха пореється біля столу.

МИХАЙЛО *(до Василя)*: Куди ж ви мандруєте?

ВАСИЛЬ: А вас доганяємо.

МИХАЙЛО: Страшні ви нам!

ВАСИЛЬ: А чого ж ви тікаєте, що й догнати вас не можна!

МИХАЙЛО: Зовсім не втікаємо, а спокійно відходимо на формування...

ВАСИЛЬ: Славний «відхід» — все по дорозі кидаєте. Формуєтесь?... Будете формуватись у Криму на теплих водах.

МИХАЙЛО: В усякім разі не порівняти нашої армії з вашою недобитою бандою!

ВАСИЛЬ: Де ж пак! У вас чудово справи стоять! Генералів маєте до біса. В яке село не потягнетесь, то селяни луплять вас, мов того злодія, що заліз у чужу комору!

МИХАЙЛО: А вас, нібито, й не б'ють?

ВАСИЛЬ: Певно, що ні.

МИХАЙЛО: Мужики нас тоже не чіпають, а різні банди. Дурниця — з ними ми справимось...

ВАСИЛЬ: Ну, ну, хто з ким скорше! Банди якраз ті й складаються з селянства, яке ненавидить вас, як своїх ворогів.

МИХАЙЛО: Ми зовсім не вороги людям. Звичайно, розбещена маса не хоче ніякої влади, бо для неї ніби так краще жити. Але ми, офіцери, повинні повернути їх до того порядку, що вони зруйнували.

ВАСИЛЬ: Ні, не повернете! Старого московського монархізму не воскресити вам. Якби ваш Денікін був хоч трохи розумніший і не розпочинав із нами війни, то тепер мав би в своїх руках Москву. Він хотів знищити нашу армію, деякою мірою йому пощастило це зробити, але ми його врешті доведемо до повної загибелі! *(По хвилині)*: Вам не відомо — червоні далеко?

МИХАЙЛО: Не знаю. З місяць не мали боїв.

ВАСИЛЬ: Значить, самі не знаєте, чого тікаєте?

МИХАЙЛО: Та ми, положим, знаєм... Повстанці... гм... Стратеги у нас добрі.

ВАСИЛЬ: Чому ж не докінчив: Повстанці? Само з уст виривається, а ти ковтаєш. Стратеги у вас знамениті?! Після великого безглузлого розмаху шукаєте шляху до Криму.

МИХАЙЛО: Ну, то ще побачимо...

ВАСИЛЬ: Чи доберетесь хоч до Криму?

Яким вносить пляшку і ставить на стіл.

ЯВДОХА: Сідайте до столу, може, скорше помиритеся!

Чути вибухи з гармат. Вікна бряжчать.

ЯВДОХА: А це що? Стріляють?! Ох, Боже мій, гляди, заходяться отут битися.

ЯКИМ: Ще цього бракувало! Бач, позлазилися!

Гарматні вибухи міцнішають. Густа стрілянина з рушниць і кулеметів.

МИХАЙЛО *(злякався, крутиться по хаті)*: Хто це? Хто це? Мабуть наші наступають...

*В хаті метушня. Василь хутко одягається.
Явдоха хапає його за поли.*

ЯВДОХА: Куди ж ти, сину? Почекай! Оце... хоч би пообідав... Отак погостював *(плаче)*... Діти мої, діти, що ви робите?

Вбігає налякана Марійка.

МАРІЙКА *(задихана)*: Вже... вже, б'ються! Козаки верхи полетіли... Чорношличники!

МИХАЙЛО: Хто наступає?

МАРІЙКА: Не знаю... Може, ваші...

Сильна стрілянина. Михайло зриває з себе погони, вибігає в бічні двері. Василь хапає рушницю і вискакує з хати.

ЯКИМ: Дожились... Яке настало... Ходім!

ЯВДОХА: Ох, Боже милий... У погріб ховатися чи що?..

ЯКИМ: Ходім! (Побігли).

— З а с л о н а —

КАРТИНА ДРУГА

Яким ходить по хаті. Василь сидить в однім кутку, Михайло — в другім. Гаврило обперся об стіл і розправляє прим'яту на грудях червону зізду. Явдоха латає.

ВАСИЛЬ: Що ж? Понюхали ваші ще раз нашого пороху?

МИХАЙЛО (знову в погонях і з орденами на грудях): Дурниця! Певно, наші пішли одним шляхом, ваші другим — ну, й зіткнулися. Хіба це першина?

ГАВРИЛО: Чево ти пагонов не снімеш, ожидаеш, пока ми їх абарв'єм?

МИХАЙЛО: А твое яке діло? Руки короткі — обривати. Тепер тут неутральна смуга. Тютюнник утік... Завтра, може, прийдуть наші. Ти зізду краще зніми.

ГАВРИЛО: Тютюнник-Табачников вашого брата хорошо бер'ють на мушку! А ми тоже!

ЯКИМ: Залиште ви оте свое безглуздя! Беріться краще до господарства. Женитись вам пора. Я вже нездужаю робити — напрацювався за свій вік. А на старість дожився, що й сам не знаю, на кого працюю.

ГАВРИЛО: Я на ваших буржуйов работать не буду! Я пошол вперйод нашей армії, штоб немного, трохи, побивать дома і опять в красную армію пайду!

ЯВДОХА: А під шум би так, синку, не пішов? Приніс повно вошей і знову підеш по них?

ГАВРИЛО: Нічево, мамаша, когда понимаеш, што бйошся за святое дело, то і воші ні-почом! Што воші — ерунда! А вот революція, которая... Советская власть, ето другое дело! Комуністическая партія...

ЯКИМ (плює): Бий її сила Вожа цю комуну! Та чи ти хоч знаєш, що воно таке ота комуна?

ГАВРИЛО: Канешно — знаю. Я слихал речі самого Леніна і Троцького в Петрограді, которих, когда б ви послушали, тоже стали б комуністом!

ЯКИМ: А хай, краще, я оглухну! Наслухався я ваших дурних балачок на сходці. Я робитиму, а якісь пройдисвіти та жиди будуть поживати. Не діждали б вони! Це добра комуна!

ГАВРИЛО: Ну, то ви тільки через ваше непоніманіє так говорите... Да і то сказати — ми вже трохи свою програму на щот комунізму зменілі.

ВАСИЛЬ: Слухай, Гавриле, чи не замовк би ти з твоїми дурними балачками?

ГАВРИЛО: Сам ти глуп як пробка! Думаєш, як учитель-офіцер, так много понімаєш? Ні чорта ти не знаєш! От я змалку не хател учітсь, а тебя випередив. Потому в Петроградє служіл сначала в царской гвардії, а потом у красной!

ВАСИЛЬ: Ого! Видно, що там розуму набрався!

ГАВРИЛО: Конєшно! Потому в первой і другой революції участвовав. А ти што? Сделался петлюровцем послі того, как ми зробили революцію в Петроградє. А как до того вас не било... потому — боялись! А тот всьо с пагончиками носиться — оборвйом!

МИХАЙЛО: Не чіпай мене, дурило!

ГАВРИЛО: Ов-ва! Какой умніця. Што не любиш, ваше благородіє?

ЯВДОХА: Замовчи, Гавриле!

ГАВРИЛО: Пускай слушає. Много тех пагончиков ми гвоздями поприбівали до плеч вашому брату. Царя опять хотіте? Не так ми его звалили, штоб ви, труси, поставілі!

ЯВДОХА: О, ти в нас хоробрий... Не мало людям вікон побив та дьогтем хат пообмазував, чи й там те робив? (Сміється).

ГАВРИЛО: Дурниця. Те я робив, коли парубкував. Тепер мені не до того. Імею работу немного поблагородней. Щелкаю капіталістів, буржуїв беру на мушку... Ослобждаю пролетаріят от буржуїв!

МИХАЙЛО (регоче): От... чудило.

ГАВРИЛО: А ти чево регочеш, благородіє?

ЯКИМ: Заходіться знову... Ходім, краще, допоможете мені поратися... (Йде до дверей).

ГАВРИЛО: Я не пойду — потому єщо не оддохнул...

ЯВДОХА: Свині гудуть. Треба їсти дати.

Явдоха виходить із Якимом. Брати мовчать.

Один на одного не дивляться, крутять цигарки.

ГАВРИЛО (підходить до Василя): Дай прикурить. У тібя всьо — приятнєй прикурювать, как у того монархіста (прикурює). Я слихал, што ваші козаки тоже гвоздями прибівають погони денікінцям?

ВАСИЛЬ: Не цікавився тим. От ходи в нашу армію, то й побачиш.

ГАВРИЛО (смокче цигарку): Ов-ва — какой ти хітрой! В нашой арміє я скоро буду красним командиром, а к вам поеду, штоб од офіцеров доставать помордасники, как доставал в царской гвардії...

ВАСИЛЬ: У нас не б'ють.

ГАВРИЛО (знову прикурює): Што то не горить.

ВАСИЛЬ: А чому ж ти з Москви не приніс сірників?

ГАВРИЛО: У мене було много спічок. В одном копиративі спролотарізіровав, росходовав, попроменівав.

ВАСИЛЬ: А хліб теж був?

ГАВРИЛО: Ну, хлеба положім не било. Очень Москва голодала. Да і красная армія тоже... Подвозу не било — когда денікінська банда Україну заняла...

МИХАЙЛО: Самі ви дикі бандити.

ГАВРИЛО: Што, режет правда очі?

МИХАЙЛО: Правда! Ха-ха-ха! У злодіїв — правда!

ГАВРИЛО: Врьош!

МИХАЙЛО: Каторжани, душогубці піймали все в свої руки і хотять правити Росією.

ГАВРИЛО: У нас только політическія каторжане допускаються, а Росією править будем!

МИХАЙЛО: Вся мерзота у вас! Я не розумію, чого ти туди поліз? Не маєш що робити дома?

ГАВРИЛО: Ета работа тепер не для меня.

МИХАЙЛО: Краще красти? Та що й говорити — ти змалку був такий хапун, що ніде нічого не могло вдержатися.

ГАВРИЛО: Конешно!.. З малих лет я не хотел прізнавать нікакой собстенности!

ВАСИЛЬ: У чужих руках — і ловив у свої.

ГАВРИЛО: Нет — мне на всякую собстенность наплювать! Потому соціалізація. Вот што!

ВАСИЛЬ: Скажи, навіщо ти ломиш отой свій язык?

ГАВРИЛО: Как то ламаю? Ти хотів, щоб я гаворіл по-малоросійському? Не хачу! Русскій язык приятне! Я привик до него. А по-малоросійски тепер гаворять только самостійники, контрреволюціонери — вот што.

ВАСИЛЬ (ніби до себе): Як же гидко слухати отакого дурня. (До Гаврила): Та ти ж саме і балакаеш по-малоросійському, а не по-московському.

ГАВРИЛО: Да ето всьо равно... Тепер равноправіє — можеш себя хоч вовком вить, а ти міня не указ!

ВАСИЛЬ: Ну, я все ж таки не думав, що з тебе станеться отака погань.

ГАВРИЛО: Какое тебя дело до міне? Га? Што я тібе дорогу переорал? Можеш катіть із своїм Табачніком-Тютюнковским, куда хотіш. Я знаю, што ти міня не любиш.

ВАСИЛЬ: При чім тут любов? Мені тебе жаль, як зіпсованого брата, а ти своїми балачками витворюєш до себе ненависть.

ГАВРИЛО: Глупо! Ти думаєш, я тібя люблю? Петлюровца? Нікогда! Ти, котрий...

МИХАЙЛО (пускає дим з цигарки): Гризіться, гризіться, ідіоти! Роздерли Росію.

ГАВРИЛО: Што ти бурмочеш? Росії ми нікому не оддадім! Конечно, еслі ота самая Україна захочет самостійности, то ми ей не мешаем. Так товарищ Троцкий і в пріказе пішет. Только, жий штоб у ней била советская власть.

І остануться товариші і більше нічево! Потому везде должна бить власть трудящих мас.

МИХАЙЛО: Власть бандитів і злочинів!

ГАВРИЛО: Самі ви бандити. Возде на вас жалуються, што ви грабітелі. На Тютюнкцовцов жалоб не слихал... Я когда пробірался домой, то прихотілось гаварить, што я тютюнниковец.

МИХАЙЛО: Брехав — боявсь, щоб не вбили.

ГАВРИЛО: За што меня убивають? Я стою за народ!

МИХАЙЛО: Потрібний ти народові, бач, він без тебе не знає, що робити?

ГАВРИЛО: Да... Вот свалим вас с вашей Антантой в море і приймьомся за строительство Советской Федеративной Россіи!

МИХАЙЛО: Ха-ха-ха!.. Лейба Бронштейн буде царем! Ха-ха-ха!.. Чудова Росія! А бодай ви не діждали її!

ГАВРИЛО: Дождьом — не бойсь! Нрав нам ніяких не нужно! А што ми поймали в свої руки, то в нас, товарищ, шуточками не вирвьош, нет — опечося! (*Ходить по хаті*).

ВАСИЛЬ: Слушайте, я хочу ще раз з вами поговорити, як з братами.

ГАВРИЛО: Говори. — я послушаю.

ВАСИЛЬ: Всі ми сини одного батька, однаково належимо до одного народу. Зрозумійте, до чого веде ця безглузда колотнеча?

МИХАЙЛО: В тім-то і все лихо. І в першу чергу зрозумій: до чого ти все ведеш?

ВАСИЛЬ: Я прямую до своєї мети, а моя мета — вибороти українському народові самостійне життя!

МИХАЙЛО: На цім ми можемо нашу розмову покінчити. Я хочу побачити Росію такою, якою вона була раніше. З вами я не піду. Чусш? Не піду!

ВАСИЛЬ: Ніхто тебе й не просить. Нам сміття не потрібне!

МИХАЙЛО: З одного боку розбишаки з жидами на верху, а з другого — всіяке необразоване хамло з бухгалтером Петлюрою на чолі. Головний отаман! І я, георгіївський кавалер, повинен йому підлягати? Ми, корніловці, плювати хотіли на Керенського, а тепер Петлюрі уклонимось? Не діжде він!

ВАСИЛЬ: При чім тут Петлюра? Нам треба рятувати свій народ, свою землю, а не говорити про свої особисті амбіції. Старі підвалини розвалились, і на нас лежить історична відповідальність використати цей момент для нашої батьківщини. Ми мусимо напружувати всі наші національні сили й утворити власну державу, розвинути власну культуру.

МИХАЙЛО: Непотрібно, непотрібно! Ми маємо готову вже нашу русську культуру, державну традицію!

ВАСИЛЬ (*гірко посміхаючись*): Московська культура, державна традиція!.. (*Поважно й рішучо*): Ось переді мною пара покручів тієї культури! Соромтеся, панове, самі себе! Одному царські цяцьки скрутили голову. До смерти хотів би бути прищелепуватим офіцером! (*Михайло злісно дивиться на нього, Гаврило — сміється*). А другий? (*Міряє від ніг до голови Гаврила*). А другого проклятий Петербург з'їв навіки! Темний, мов горобина ніч, він радіє, що йому червону зірку причепили.

ГАВРИЛО: Да, да... Тібя не причеплять — не бойсь, не достойний тово!

МИХАЙЛО (взяв себе в боки): Ти дуже розумний, а всі дурні. А скажи правду, коли краще жилося тому народові, про який ти розпинаєшся — тоді, чи тепер, за ваших порядків?

ВАСИЛЬ: Наших порядків ти ще не бачив.

МИХАЙЛО: Думаю, що й не побачу.

ВАСИЛЬ: Якщо осліпнеш на очі. Політично — ти аж занадто сліпий. Не можеш навіть зрозуміти того, до якої ти нації належиш. Сором, ганьба!

МИХАЙЛО: Ти чого причепився до мене? Я краще ніж ти знаю, що народ хоче спокою...

ВАСИЛЬ: Так, але свого, а не московського.

МИХАЙЛО: Спокій може дати тільки тверда влада. Кожний селянин тобі скаже, що за царя добре жилося.

ГАВРИЛО: Ну, брат, то вже ізвесні!

ВАСИЛЬ: Як раніше жилося, те минулося. А через чужинецьку навалу з кожним днем руйнується Україна. Хіба ви того не бачите?

ГАВРИЛО: Я хороше бачу. А потому тут скоро буде советская власть!

ВАСИЛЬ: Це мені відоме. Знову прийде дика московська навала й допіватиме кров нашого народу, а ви, недолюдки, допомагаєте, матимете подяку!

МИХАЙЛО: Я всім вам дякую, що ви розвалили Росію.

ВАСИЛЬ: Досить уже, досить, не носись ти з цією мертвечиною. Краще будемо чекати, час зробить своє. Я вірю, що колись та московська полуда спаде з ваших очей, але, боюся, може бути пізно!

ГАВРИЛО: Нічево, привикнеш... Єщо пойдьош служити советській власті.

ВАСИЛЬ: Чекай — піду. Ось цьому монархістові, коли дадуть якусь цяцьку, замість погонів, то, може, й піде.

МИХАЙЛО: Прошу не оскорблять честь мого мундіра! Раз сказав, що не поїду с вами, бандитами!

ГАВРИЛО: Обойдёмся і без вас. Советская власть таких, как ви, не приймає. Признаєте советскую власть — составлю вам протекцію. Я везде імєю большую повагу — заслужил.

Сидять мовчки. Курять. По хвилині Василь починає наспівувати: «Ще не вмерла Україна». Михайло починає насвистувати «Боже, царя храни», а потім Гаврило насвистує «Третій інтернаціонал». Один одного намагається заглушити. Василь затуляє вуха, Михайло і Гаврило роблять те саме. Гаврило схоплюється з місця, стає посередині хати, і реве на все горло: «Это будет последний і решительной бой!» Михайло кричить: «Царствуй на славу, царь православный!»

ВАСИЛЬ (скипів, б'є кулаком об стіл): Замовчіть, недолюдки погані! До чорта вас у Московщину! Там співайте свої ганебні гимни! Геть із моєї батьківської хати!

ГАВРИЛО: Какая же твоя?.. Ха-ха-ха! Я, которий, как найменший, вона останеться міне!

МИХАЙЛО: Хай вам дає хату ваша революція, а ця хата моя! Я чужого не хочу, то ви чуже забираєте, грабіжники!

ВАСИЛЬ (наголошує з притиском слова): Кажу вам, геть із моєї батьківщини, покручі московські! Яку землю борониш, ту й для себе використовуй! Для України — ви зрадники, вороги, і вам нема місця на ній. Ви бандити!

Василь підступає до них ближче. Врешті кожний хапає двох за груди. Всі разом кричать: »Бандити!«

Вбігає Явдоха

ЯВДОХА: Ох, Боже мій, що ви робите? Чого ви б'єтеся? В село йдуть москалі... З Гаврилової партії. Знову грабуватимуть і вбиватимуть... Ховайтеся.

Брати розчіпилися. Зблідли, сопуть, хвилинку стоять.

МИХАЙЛО: Хто йде? Де йде? (Хапає себе за погони і медалі).

МАРІЙКА (вбігає): Вже недалеко!

Михайло вибігає в бічні двері.

ГАВРИЛО: Ага! Полякались! Тепер я вам покажу!

ВАСИЛЬ: Марійко, скажи батькові, хай негайно подасть мені коня.

ГАВРИЛО: Больше ти на ньом не поїдеш (Біжить до дверей).

МАРІЙКА (хапає його): Братіку, голубчику, не роби цього!

Явдоха плаче.

ВАСИЛЬ (відштовхує Гаврила від дверей і вигукнує): Ні, я літатиму на моєму коні по всіх широких просторах України так довго, аж поки не здобудемо самостійного життя! (Поспішно виходить із хати).

МАРІЙКА (далі притримує Гаврила): Ти чув, Гавриле? Послухай Василя — йди за ним, бо він мудріший, ніж ти!

ГАВРИЛО (вигукнує): Не пайду!

— З а с л о н а —

КАРТИНА ТРЕТЯ

Весна 1922 року. Сумно в Якимовій хаті. Повно сміття, вікна побиті, деякі шибки позатулювані почорнілою соломкою. Образ Ісуса на стіні перехилився, розпанаханий надвоє, обплетений павутинням. На стінах — ні одного рушника. Явдоха лежить на знищеній канапі, накрита брудним лахміттям. Стогне. Її обличчя — страшно худе. Яким сидить біля столу, обдертий. Зовсім посивів-побілів. Його обличчя набрякле — сине. Руки безнадійно висять, мов патики. Вечоріє. За вікном озивається сутий вітер. Старі тихо балакають, часто кашляють.

ЯКИМ: Явдохо, хочеш їсти?

ЯВДОХА: Ні, не хочу.

ЯКИМ: Хіба ти щось їла?

ЯВДОХА: Не їла... Давно не їла.

ЯКИМ: А чому ж ти не хочеш?

ЯВДОХА: Спершу хотіла, а тепер привикла.
ЯКИМ: А я ще й досі не привик... Їв би...
ЯВДОХА: Почекай, привикнеш... Мені вже робиться так ніби легко-легко...
ЯКИМ: То добре. Може, видужаєш...
ЯВДОХА: Видужаю? Хіба я хвора? Це мені з голоду сталося.
ЯКИМ: А-а-а... З голоду...
ЯВДОХА: Авжеж.
ЯКИМ: Я почав уже забувати.
ЯВДОХА: То з голоду...
ЯКИМ: Мабуть...
ЯВДОХА: А де ж Марійка?
ЯКИМ: Пішла...
ЯВДОХА: Куди?
ЯКИМ: На дворі вже весна.
ЯВДОХА: То що?
ЯКИМ: Сонечко пригріло. Травичка вилазить із землі. Бурянець у за-тишку поп'явсь. Верби листочками покрилися...
ЯВДОХА: То що?
ЯКИМ: Марійка взяла миску та й пішла нарвати нам на вечерю бурянцю, молоденьких листочків.
ЯВДОХА: А чому ж вона корову не доїть? Я молочка хочу.
ЯКИМ: Та що ти, стара?.. Яку корову?
ЯВДОХА: Та нашу — сіру.
ЯКИМ: А де ж вона?
ЯВДОХА: Ага-аа... Я й не туди, забула, що в нас нічого немає.
ЯКИМ: Нема... Ми ще, хай Бог простить, у піст з'їли нашого бідного Сірка. *(Кліпає очима, по хвилині)*. Добрий собака був...
ЯВДОХА: Еге ж... Жаль бідного!.. Було, коли береш оте м'ясо в руки, то так ніби, бідний, тут коло тебе сидить і жалібно-жалібно дивиться тобі прямо в вічі.
ЯКИМ: Не згадуєш... Ти мені завжди те казала, коли ми його їли, потім і мені почало здаватися...
ЯВДОХА: Атож... Не йшла мені та їжа... Береш із нього м'ясо, а він ніби тут сидить живий і просить у тебе їсти...
ЯКИМ: Бо він, бідний, перед смертю дуже голодував. Вийдеш надвір — лащиться, руки лиже, просить їсти, а дати нема що... А потім, ах не треба згадувати.
ЯВДОХА: То надворі вже весна, кажеш?
ЯКИМ: Авжеж.
ЯВДОХА: А чи ми вже обсіяли? Посадили вже картоплю? Треба по-спішати!..
ЯКИМ: Куди поспішати?
ЯВДОХА: Кінчити роботу, поки земля не пересохла.
ЯКИМ: Та ми ж нічогосінько не сіємо!
ЯВДОХА: Ага-аа... Так, так, я й забула...

ЯКИМ: У нас же й зернини нема в селі.

ЯВДОХА: Правда, а де ж би вона взялася? Я забула. Що ж ми будемо їсти на той рік?

ЯКИМ: Не знаю. Та, може, й не доживемо до того року.

ЯВДОХА: Може... А мені так легко, легко... Нічого не болить і їсти не хочеться. Так гарно з тобою розговорилась, аж повеселішала. Ато, бувало, цілі дні одне до одного не заговоримо, чомусь, ніби сердились.

ЯКИМ: Мені ж соромно було. Я ж таки господар у хаті, а хліба не маю.

ЯВДОХА: Та ти ж тому не винен. На те Божа воля. І, бодай не згадувати, комуна... Ми ж мали того хліба, мали людям і собі.

ЯКИМ: Аякже... Завжди, бувало, розраховуєш так, щоб, не дай Бог чого, мав запас і на другий рік. Та забрали, давно забрали...

ЯВДОХА: А тепер і не сіяли.

ЯКИМ: Не сіяли і, мабуть, сіяти не будемо. В нас же нема нічогосінько.

ЯВДОХА: Та хоч би сини скоріше повернулися. Може б, догодували до смерти.

ЯКИМ: Атож... Хто нас довів до тої смерти, як не сини...

ЯВДОХА: Не гріши, старий, вони, бідні, десь на чужині, може, ще й гірше бідують.

ЯКИМ: А чи я тому винен? Та чи я їм не казав? Трьома шляхами водили до мене гостей, трьома шляхами все виносили і вивозили від мене... А оті дрібні банди...

ЯВДОХА: Та хто його знає, як воно... На все Божа воля. Всі ми грішні.

ЯКИМ: Бог дощу не дав, але чи це вперше? Поки мене не руйнували, я ніколи не сидів без хліба. А тепер, де ти хочеш добра? Повалити вміли того царя, а коли дійшло, щоб зробити порядок, то потягнули в різні кінці.

ЯВДОХА: Молоді, нерозумні... Забігав же якось до нас отой парубчак з Іванівки. Сидів він у Польщі в полоні разом з Василем і Михайлом. Казав, уже помирились.

ЯКИМ: Помирились... Пізно, мусіли під одним чужим забором помиритись. Ану, випусти їх на волю, що вони тобі знову заспівають?

ЯВДОХА: Та Бог з тобою, старий? Хіба тобі не жаль наших дітей?

ЯКИМ: Не жаль, кажеш? Жаль, ще й який (*Витирає слюзу*).

ЯВДОХА: Може, незабаром, Бог приверне розум ще й Гаврилові, то добре буде...

ЯКИМ: Вечоріє. Піду надвір.

ЯВДОХА: Чого ж ти підеш?

ЯКИМ: Побачу хоч звідки вітер віє...

З великим зусиллям встає, опирається на палицю. Ноги тягне.

ЯВДОХА: Принеси з даху соломи до хати.

ЯКИМ: Добре. (*Пішов*).

Помалу смеркається. Входить Марійка, обдерга, худя, бліда. Йде помало з травною у мисці. Руки трясуться. Ставить миску на стіл.

МАРІЙКА: Насилу нарвала... Що візьмусь за гілку верби — та й упаду. Листочки слизькі — з рук вириваються. Залізла в рів, лягла проти сонечка і травичку рвала.

ЯВДОХА: То ти, дочко, може, хоч там наїлася, а батько, голодний, пошвендяв надвір.

МАРІЙКА (*обперлася руками об стіл*): Ні, мамо, не їла. Чогось так не хочеться їсти, так не хочеться, що як подумаєш про їжу, то наче аж під грудьми підвертає.

ЯВДОХА: Охляла ж ти.

МАРІЙКА: Не знаю. Мамо, вам подати травички?

ЯВДОХА: Ні, дочко, дякую... Я опісля. Хай батькові буде. Де він пішов?

МАРІЙКА: Та стоять на городі й чомусь вітер нюхають...

ЯВДОХА: Пізнає, чи не буде дощу. Він, бувало, як понюхав вітер, то й сказав, чи буде дощ.

МАРІЙКА: Хоч би жменьку соли дістати. Посолила б травичку — смачніша була б.

ЯВДОХА: А-а, смачніша... А чи гарно воно надворі?

МАРІЙКА: Ні, мамо, не гарно. В нас пусто-пусто, все розвалюється. Клуня обдерта стоїть. Вітер свище крізь лати. Куди не глянеш — нема ні шерстини. Кицька тільки біга, така худа-худа. Хотіла її приманити до рук, а вона блисне тільки очима і тіка, мов скажена.

ЯВДОХА: І тварині Бог розум дав. Боїться, щоб їй не сталося те, що Сіркові.

МАРІЙКА: Може, зовсім здичавіла.

ЯВДОХА: А чи тепло було сьогодні?

МАРІЙКА: Гріло сонечко. Тільки ніби не по-весняному. Сумне якесь, мов чуже. Коли сходило — стовпи коло нього стояли. А вдень колом обгородилось. Тепер спочиває та геть по небі вітрила розпустило. Вітер дме, з ніг мене збивав.

ЯВДОХА: А чи люди щось роблять?

МАРІЙКА: Роблять. Лазять, травичку рвуть, листочки. Село таке сумне, сумне. Все порозкриване — ребрами світить. Хоч би де собака гавкнув — не чути.

ЯВДОХА: То люди нічого не сіють?

МАРІЙКА: Ні, не сіють, мамо, не мають чим. Нашого села не приписано до голодуючих, а тому й зерна на посів не дають.

ЯВДОХА: Що ж вони робитимуть, бідні люди?

МАРІЙКА: Не знаю... Я приляжу трохи, мамо. Як я завтра рватиму травичку? Не можу ходити. (*Виходить у бічні двері*).

Тихо. Чути жалібне, голодне м'явкання кицьки. В хату входить, обвішана торбами, циганка.

ЦИГАНКА: Помагай Біг, вам у хаті! (*Ніхто не відзивається*). Чи живенькі, здоровенькі?..

ЯВДОХА: А-а? Хто це?

ЦИГАНКА: Кажу, помагай Біг, вам, господине!

ЯВДОХА: Чого ти прийшла? Йди собі — не маємо що дати.

ЦИГАНКА: Бог вас не залишить, хай пошле здоров'я. Трошки пшонця, жменьку борошенця. Я вам поворожу. Всю правду скажу.

ЯВДОХА: Даремно ти до нас забрила. Ми бідніші за тебе.

ЦИГАНКА: Та що ви кажете, господинько? Я бідна циганка, така бідна. *(Підходить до Явдохи)*. Дайте руку, я вам поворожу. Правду скажу... Вас чекає велике щастя...

ЯВДОХА: Відчепися, жінко, годі мені вже ворожити...

ЦИГАНКА: Та чому годі? Ви ще будете жити й Бога хвалити! Дайте, дайте, нехай вам стара циганка правду скаже. Велике нещастя ви мали. Трьох синів маєте, як соколів, та й полетіли вони в три кінці... І не маєте на старість при собі ні одного.

ЯВДОХА: Це й без тебе ми добре знаємо.

ЦИГАНКА: Жменьку пшонця, шматочок сальця, то вам усе скажу. Ось послухайте: Та й крикають чорні круки, літаючи високо над голими степами. Недобре щось віщують. Не п'ють вони води, а очі виколюють...

ЯВДОХА *(ніби спросоння)*: Що вона балакає?

ЦИГАНКА: Слухайте... Лихо буде. Не жалуйте, обдаруйте циганку — правду скажу. Та й покотило по степу перекотиполем... Покинули пси пана-господаря, бігають тічкою по степу. Нападають на людей і рвуть на шматки. Сухі вітри дмуть, вихром крутять, куряву зривають. Сонце потухає... Річки висихають... Засмутились люди... О, чого ж ви мовчите!?

ЯВДОХА: Йди, йди, не маємо нічого... Хочеш — он бурянець у мисці: бери і їж...

ЦИГАНКА: Хоч шматочок хлібця... Їсти хочу.

ЯВДОХА: Нема в нас хліба.

ЦИГАНКА *(йде до дверей)*: А ті люципери казали, що в цих людей можна все дістати. А вони ж самі бідні, голодні. Забилися ми в такий край, що нічого не дістанеш. Треба тікати. *(Пішла)*.

ЯВДОХА: Марійко, Марійко!

МАРІЙКА *(з другої кімнати)*: Що?

ЯВДОХА: Ти не спиш?

МАРІЙКА *(входить)*: Ні, не сплю.

ЯВДОХА: Подивись, дочко, чи та циганка пішла.

МАРІЙКА: Яка циганка?

ЯВДОХА: Та, що в хаті була.

МАРІЙКА: То вона справді таки була? А я думала, що мені сниться.

ЯВДОХА: Була... Поклич батька в хату.

МАРІЙКА *(сідає на лаві)*: Все болить. Ось вони самі... Піду ляжу. *(Виходить)*.

Входить Яким. Несе сніпок соломи з дагу. Кидає на долівку.

ЯВДОХА: Ти бачив циганку?

ЯКИМ *(сідає коло стола)*: Бачив.

ЯВДОХА: Пішла?

ЯКИМ: Пішла.

ЯВДОХА: Іж, старий, ти ж не їв?

ЯКИМ: Ні.

ЯВДОХА: Не можеш травички їсти?

ЯКИМ: Я вже й сам не знаю.

ЯВДОХА: Якби скляночку молока з паляничкою, то їв би?

ЯКИМ (*ковтає слину*): Мабуть їв би...

ЯВДОХА: Та і я випила б скляночку теплого молока... І Марійка хоче молока. Коли ж нема та нема. А було в нас отого молока та було...
Дожились.

ЯКИМ: Та, мабуть, не переживемо. До лиха близько, а від нього слизько.

ЯВДОХА: Атож.

*Мовчать. Яким стилився на стіл. В хату входять два
москалі з мішками.*

ПЕРШИЙ москаль: Мир дому цьому!

Яким дивиться на них, але нічого не відповідає.

ДРУГИЙ москаль: Чого, товаришу, дивишся — не пізнаєш?

ПЕРШИЙ москаль: Обірвавсь ти, старичок!.. Ми принесли тобі убрання. Ось подивись-но! (*Витягає з мішка старі «гімнастюрки», штани, черевики*). Дивись! (*Розтягає штани*). Не нові, проношені... але для старика підходячі.

ДРУГИЙ москаль (*показує черевики*): Черевики хороші — бачиш? Це тобі не лапті. Будеш носити та Бога хвалити.

ПЕРШИЙ москаль: Та чого ж ти, товаришу, мовчиш, мов пень? Багато не візьмемо: черевики, гімнастюрка і штани — п'ять пудів любого збіжжя, і твоє. Носи рік-два!.. А хліб твій що? З'їв — та й нема! Це ж річ, яка річ! (*Підносить аж під ніс Якимові, той мовчки відпихає*). Незадоволений, невдячний! Чи ти знаєш, звідки ми це спровадили, щоб тебе одіти?

ДРУГИЙ москаль: Ба, він, здається, придуркуватий. Бачиш — мовчить та дивиться, мов сова.

ПЕРШИЙ москаль: А на якого чорта нас той ідіот послав сюди? Каже, йдіть до того куркуля — там усе дістанете.

ДРУГИЙ москаль: Падлюка, волосний комісар, хотів пожартувати з нас... Ось якась жінка лежить. Ей, ти! (*До Явдохи*). Спиш? Говори — хліб маєш?

ЯВДОХА: (*ніби спросоння*): А-я?.. Хліба, хліба... (*Дивиться*). У нас нема хліба, ми самі їсти хочемо...

ДРУГИЙ москаль: Брешеш! Всі ви, хахли, говорите: Нема! А потрясеш, то й посипається зерно, як з рога благодать!

ЯВДОХА: Трясіть — з нас уже більше нічого не посиплеться. Витрясли... Хіба ще душа вилетить.

ПЕРШИЙ москаль: Та дурна ти, бабо, нам обміняти — не дармо! Добрі речі маємо!

ЯВДОХА: Не треба нам...

ПЕРШИЙ москаль: Та диви — твій старий обірваний, як преподобна Діва!..

ЯВДОХА: Нічого не маємо.

ДРУГИЙ москаль (до першого): Ні, Ванюшка, тут каші не звариш. Підемо. Дуже вже тут тес... Старий мовчить, а ця стара зовсім дурна. Їм час відправлятися на цвинтар. (Складають речі, оглядають тату).

ПЕРШИЙ москаль: В них хліба, мабуть, нема. Дуже вже в тій хаті голодом смердить. А жерти я хочу!

Пішли. Яким схилювся на стіл, кашляє.

ЯКИМ: Ой, доки ще мене мучитиме оця кацапня?

ЯВДОХА: Чому ти їм нічого не сказав?

ЯКИМ: Я вже не можу говорити до них. П'ятий рік живеш, мов на розпутті. Відколи настала для них оця свобода, то й дня нема, щоб десяток кацапів не навідалося. І все дай та дай, а то й самі тягнуть.

ЯВДОХА: Ти б запер двері.

ЯКИМ (намагається встати): Ні, не можу... Не маю сили встати... (Важко дихає — по хвилині бере з миски траву, птає до рота).

ЯВДОХА: Пожуйай хоч листочків, може подужаєш. Марійко, Марійко!

МАРІЙКА (з другої кімнати): Що ви кажете?

ЯВДОХА: Засунь двері, та лягай спати.

МАРІЙКА: Мені ж так не хочеться вставати...

ЯВДОХА: Встань, встань... І ти, Якиме, йди спати. Не муч себе.

ЯКИМ: Мені однаково.

ЯВДОХА: Ой, Боже мій, помрем...

В тату вскакує жид Шльома. Хвилину розглядається, мов божевільний. Мне під рукою мішок.

ШЛЬОМА: Здрастуйте вам, Якиме Хведорович!

ЯКИМ: Це ти, Шльома?

ШЛЬОМА: Я!

ЯКИМ: Чого ж ти хочеш?

ШЛЬОМА (підходить до Якіма): Біда, біда, Якиме Хведоровичу! Все село обігав. Не можу дістати хліба. А моя Туба, мої діти — їсти хочуть. Продайте мені пшениці або жита.

ЯВДОХА: Та де ж воно в нас узялося?

ЯКИМ: Ти знаєш, що ми самі голодні.

ШЛЬОМА: Ох, Якиме Хведоровичу! Не говоріть так, не пужайте мене... Ви добрий чоловік. В мене діти. Всі люди кажуть, що ви маєте хліб! Їйбогу! (До Якіма ближче). Побий мене Бог — я нікому не скажу!

ЯКИМ: Я думав, що ти в мене купиш клунку на дрова і за ті гроші я дістану хліба. А коли ні, то не муч мене.

ШЛЬОМА: Ой, вейз мір, вейз мір!.. Та я знаю, що у вас повні горлови ями пшениці, але я нікому не скажу.

ЯКИМ: А бодай тебе, Шльома!

ШЛЬОМА: Їйбогу! Говорять... Я сам не бачив. Ви ж помімаєте? Вони такі маленькі. Сидять біля вікна, дивляться коли я іду й кричать: »Тату, хліба, тату, хліба!« Вони не помімають, що значить нема.

ЯКИМ: Я це добре розумію.

ШЛЬОМА (підходить ще ближче, озирається): Ви не хочете советських грошей? Я вам заплачу миколаївськими! (Виймає з-за пазухи). Ось, ди-

вітись, які хороші! Це гроші, це гроші! *(Дивиться на Якіма — по павзі).* Чого ж ви мовчите? Говоріть, говоріть. Скільки хочете за пуд пшениці?

ЯВДОХА: Чого ж ти чепляєшся до нього?

ШЛЬОМА: Що ви, хозяйко? Яким Хведорович самі розуміють. Я їх знаю. Вони думають, скільки з мене взяти. *(До Якіма).* Підем, зважимо. В мене є й кантар. *(Розвертає мішок).*

ЯВДОХА: Який же ти невірний жид. Ти ж не бачиш — ми самі траву їмо.

ШЛЬОМА: Конешно — у вас у мисці на столі трава. Тепер інакше не можна. Але я свій чоловік. Підем, Якіме Хведоровичу. *(Бере його під руку).* Вже вечір, ніхто не побачить.

ЯКИМ *(з серцем)*: Відчепися від мене, Шльома. Не муч!

ШЛЬОМА *(відскакує)*: Я мучу, я мучу? Ха-ха-ха! Щоб вас... За мої гроші я мучу? *(Мовчить. Шльома дивиться на Якіма, потім до себе):* Гой, куркуль! Він не розуміє, що значить у мене голодні діти! *(Ламає руки)*: Ох, яке нещастя, яке нещастя! *(Вирачує очі, ніби божеволіє)*. Так, значить, ви не хочете мені продати? Не хочете? Говоріть? Я знатиму, що робити!

ЯКИМ: Іди геть!

ШЛЬОМА: Я піду, я піду! Потім будете просити — нічого не куплю! *(Біжить до дверей, оглядається).* Мовчите? *(Вертається).* Я трохи рознервувався. Може, ви хочете срібло? *(Озирається).* Маю!

ЯКИМ: Та хай воно тобі пропаде!

ШЛЬОМА: *(бігає по хаті, ломить руки)*: Ой вейз мір, вейз мір! Хоч один хліб продайте. Натє вам п'ятдесят копійок *(дістає з кишені)*. Так я додому не піду... Вони не розуміють!

ЯВДОХА *(гукає)*: Марійко, Марійко!

ШЛЬОМА *(підбігає до неї)*: Що — ви вже погодилися? Я гукну! *(Кричить)*: Марійко, Марійко! Неси один хліб! Мамаша вже мені його продала! *(Тисне в руку гроші)*. Я сам піду к ній. *(Біжить, гроші падають)*.

ЯВДОХА: Почекай!

ШЛЬОМА: Я сам... Ви лежіть!

ЯВДОХА: Я гукаю... Може, вона здужає випроводити тебе з хати.

ШЛЬОМА: Що я вам який-небудь? Проганяти мене з хати? Я до комісара! Це контрреволюція!

ЯВДОХА: Йди, йди, хоч і до самого Троцького!

ШЛЬОМА *(нагинається, збирає гроші)*: А-а!... До Троцького! Побачимо! *(Біжить до дверей, оглядається)*. Га? Мовчите? *(Кричить)*: Пшениця гине, а ви не хочете продати шматочок хліба бідному чоловікові! Почекай! Нам везуть хліб з Америки! Ми не пропадемо... Нам допоможе советська власть! А ви куркулі!

Побіг із хати. Чути його крик з-надвору.

ЯКИМ: Горе моє. Не маю вже сили, ато я б тебе покличав, поганий!

ЯВДОХА *(стогне)*: Який же капосний... Іди, Якіме, та ляж.

Яким мовчить. Похилився на стіл, руками взявся за голову. За хвилину входить Гаврило — обдертий, у личаках, худий, обріс бородою. Лівий порожній рукав теліпається. На плечах — торба, з якої виглядає брудна ганчірка.

ГАВРИЛО: Здрастуйте!.. *(Ніхто не відзивається, Гаврило водить дико очима по хаті)*. Мовчать, як послули... *(Викрикує)*: Здоров'я желаю, родителі! *(Ніхто не відзивається. Він розглядається навколо)*. Може, я не туди попав? Щось не схоже на нашу хату? *(Обдивляється)*. Ні, наша, тільки тут щось сталося. Як і не в нас... Мамо, мамо, ви спите?

ЯВДОХА: Хто це?

ГАВРИЛО: Це я.

ЯВДОХА: Хто?

ГАВРИЛО: Гаврило.

ЯВДОХА: Повернувся?

ГАВРИЛО: Як бачите.

ЯВДОХА *(приглядається)*: А на кого ж ти подібний?*(Плаче)*.

ГАВРИЛО: Як бачите, мамо.

ЯВДОХА: Ох, діти мої, діти...

ГАВРИЛО *(ходить по хаті, порожній рукав теліпається)*: Які там діти, сволочі і тільки!

ЯВДОХА: Якиме, Якиме, вставай... Гаврило повернувся.

Яким підняв голову... Довго один на одного напружено дивляться.

ЯКИМ: То це ти, Гавриле?

ГАВРИЛО *(крізь плач)*: Я, та-а-ту! *(Мовчать)*.

ЯВДОХА: А чому ж у тебе, сину, порожній рукав теліпається?

ГАВРИЛО: Нема чим наповнити!

ЯВДОХА: А де ж твоя рука?

ГАВРИЛО: Од-од-били.

Яким схилює голову на стіл, гірко плаче. Явдоха теж, а потім і Гаврило. По хвилині Гаврило скидає торбу, кидає її під стіну, сідає на лавку.

ЯВДОХА: То ти, сину, мабуть, їсти хочеш?

ГАВРИЛО: Хо-о-чу!

ЯВДОХА: То отам на столі травичка в мисці — бери та їж. Більше нема в нас нічого. *(Павза)*. Чого ж ти, сину, мовчиш? Розкажуй...

ГАВРИЛО: Нема що. Тепер і мені все ясне, як Божий день! *(Мовчать, сам до себе)*: А московська »Правда« все брехала, що в нашім краю голоду нема.

ЯКИМ: Так ти, сину, руку втратив і вони тобі нічого за те не дали?

ГАВРИЛО: Через вас, тату, не дали.

ЯКИМ: Чому через мене?

ГАВРИЛО: Тому, що ви куркуль. Довідались ще й про те, що мої два брати, ваші сини, були в »білих« — прогнали мене від себе...

ЯКИМ: Ага, значить, тепер уже ти знаєш, що москаль і жид — чортові брати.

ГАВРИЛО: Знаю, та пізно...

ЯВДОХА: Лягай, сину, спати.

ГАВРИЛО: Тільки й те залишилось. *(Відходить у бічні двері).*

Тиша. Десь нявкає кицька. За хвилину до хати входить добре одітий комісар і обдертий селянин-посильний.

КОМІСАР: Здрастуйте, товариші. *(Мовчанка, до Посильного):* Чому ніхто не відзивається?

ПОСИЛЬНИЙ: Та вони, мабуть, поснули. Дядьку Якиме, вставайте! До вас ось товариш комісар прийшли. Вони приїхали з города! *(Мовчанка).*

КОМІСАР: Чого вони мовчать?

ПОСИЛЬНИЙ: Та я ж не знаю.

КОМІСАР: Потряси його!

ПОСИЛЬНИЙ *(підходить до Якіма, трясє його за плечі):* Дядьку Якиме, дядьку Якиме, та вставайте ж, бо комісар прийшли!

Яким підіймається.

КОМІСАР: Ти товариш Яким Коваленко?

ЯКИМ: Я... То що?

КОМІСАР: Я комісар повітового Продкома!

ЯКИМ: Ну?

КОМІСАР: Що «ну»?.. Кілька разів доносили нам, що ти переховуєш хліб. За 1921 рік ти не віддав продналогу в кількості 105 пудів. Негайно маєш доставити на продпункт приховане зерно, інакше — підеш під суд. Як знайдемо зерно — розстріляємо!

ЯКИМ: Ага!

КОМІСАР: Що «ага»? Знову скажеш — не вродило? Ніякого неврожаю у нашому повіті не було! Сіяти не хотіли, тому й голод! Богу до вас молитися не будем! Ще довго ви, куркульня проклята, будете нас мучити? Збіжжя гноїш, петлюрівців чекаєш, двох синів у тій банді мав! Завтра — відкрий яму й витягай збіжжя!

ЯКИМ: Та й годі?

КОМІСАР: Мовчи! Збіжжя на продпункт, ось що!

ЯКИМ: Скоро помру — тоді мене з'їсте!

КОМІСАР: Що? Хліб гноїш... Канібали чортові!.. Завтра — чуєш?

ЯКИМ: Атож...

Входить Гаврило.

КОМІСАР *(побачив Гаврила):* А це хто? Петлюрівець? Га?

ГАВРИЛО *(гучно):* Я Гаврило Коваленко! А ти чого тут кричиш?

ПОСИЛЬНИЙ *(придивляється):* Та це, товаришу комісаре, їх син! Був у червоній армії!

КОМІСАР: В якій «червоній»? Всі ви тут контрреволюціонери!

ПОСИЛЬНИЙ: Та ні, я... Це ж таки справді ти, Гавриле?

ГАВРИЛО: А вам яке діло?

ПОСИЛЬНИЙ: Та бач — вони хочуть перевірити, чи це таки ти?

ГАВРИЛО: Забирайтесь до чорта! Сволота... Ще вам мало!

КОМІСАР: А-а! Так ти он що! Ну, бандит! Я з тобою розрахуюся! *(До Посильного):* Бери його, тягни! Я його провчу!

ПОСИЛЬНИЙ: Та я... той... Гавриле, може б ти...

ГАВРИЛО (*скипів*): Чого ви хочете від мене?

КОМІСАР: Підемо, там я тебе допитаю! (*Шарпає Гаврила*).

ГАВРИЛО: Не шарпай! Хоч лише одну руку маю, а як шарпну!

КОМІСАР: Підемо, кажу!

ГАВРИЛО: На, посмокчи цього рукава! Мало я за вас, чортів, ще положив...

КОМІСАР (*до Посильного*): Ти чого дивишся? Бери його!

ПОСИЛЬНИЙ: Та я, товариш... Гавриле, може б ти показав свого документа, то вони б і той...

КОМІСАР (*штовхає Посильного в потилицю*): Дурило! Навіщо мені його документ? Іди тепер ти! (*Бере Посильного за шиворот*). За невиконання наказу!

ПОСИЛЬНИЙ (*повертає голову до Гаврила*): Може б ти пішов? Бо вони мене...

КОМІСАР (*викидає Посильного за двері*): Іди! (*До Гаврила*): А з тобою завтра поговорю!

Комісар виходить із хати.

ГАВРИЛО (*стискає кулака*): Ну-ну!

ЯКИМ: Заслужив, сину!

ЯВДОХА (*крізь плач*): Розлізлись на три шляхи, мов руді миші... Діти, мої, діти...

Чути постріли. Павза.

ЯКИМ (*ніби до себе*): Що це воно за напасть? — Як тільки хоч один син з'явиться додому, зараз починається стрілянина!

Вбігає Посильний.

ПОСИЛЬНИЙ (*схвильовано*): Налетіли партизани! Отаман Орел... Комісара вбили! Тікай, Гавриле, бо може й тебе схоплять!

ГАВРИЛО: Тепер українських партизанів я вже не боюся! Я сам піду до них і разом із ними буду бити кацапню й жидову червону!

ПОСИЛЬНИЙ: То можна сказати, що ти дома?

ГАВРИЛО: Скажи, скажи — я зараз прийду до них. (*Посильний вибіг. Павза*). Тату й мамо, благословіть мене на новий шлях!

ЯКИМ: Іди, сину! Тепер і я пішов би на ворогів проклятих та... сил не маю — вимотали з мене...

Входить Михайло. Одітий у старий військовий одяг.

Озброєний. В руках тримає хліб.

МИХАЙЛО: Тату й мамо, дай же Боже вам здоров'я! Василь і я здалека довідалися, що голод панує в заможній колись нашій хаті. Ось хліба приніс я вам.

ЯВДОХА (*намагається встати*): Сини мої, діти мої!

ЯКИМ: То це ти, Михайле? Хліба нам приніс?

МИХАЙЛО: Я, тату... З табору польського з Василем ми втекли, щоб рідний край від ворожої напасти боронити! (*Зауважив Гаврила*): А це хто?

ГАВРИЛО: Я — Гаврило.

МИХАЙЛО: Ти, Гавриле, большевик безрукий?!

ГАВРИЛО: Як бачиш, безрукий.

МИХАЙЛО: То виходь надвір — ми тобі ще й голову зітнемо!

ЯВДОХА: Михайле, Михайле, він же ж твій брат!

Входить, поточуючися, Марійка.

МАРІЙКА (*глибоко, з грудей*): Михайло наш? А це — ніби Гаврило? А де ж Василь?

МИХАЙЛО (*кидається до неї*): Марійко! О страднице-сестрице! (*До Гаврила*): Це все вони, большевики прокляті, до цього довели! Ходім, відстанеш заплату!

ЯКИМ (*напружує останні сили*): Стій, Михайле!.. Бери його з собою, тільки не карайте — він покався! Нехай ми, старі, помremo, а ви, сини мої, для добра землі своєї живіть у згоді!

ГАВРИЛО (*крізь сльози*): Бери мене, Михайле, з собою — я вже не той Гаврило... Одну ще руку маю і цю вже віддам на службу Україні!

ПОСИЛЬНИЙ (*висуває голову в двері*): Хлопці, скоріше йдіть! Василь кличе! Зав'язується бій з большевиками...

Михайло і Гаврило хутко виходять.

ЯКИМ (*ім услід*): Без перемоги над ворогами — не повертайтеся у мою хату!

ЯВДОХА: Нехай вам Бог допоможе визволити нас від большевицької напасти! (*Павза*).

ЯКИМ: Явдохе, я й забув... Сини ж нам хліба принесли... Ось я тобі його подам...

Встає від столу, хоче взяти хліб, але підіймає тільки брижачі руки вгору, задкує і паде на землю, мов зрізаний дуб. У хаті темніє. Голос Явдохи ніби десь здалека:

— Якиме, Якиме! Вставай! Дивись, ось вони, наші сини!

В темряві з'являються тіні трьох братів.

— О, сини мої! На три шляхи виглядала, дочекалася я вас, побачила! Я вірила, молилася, надіялася, що ви помиритесь!

Явдохе, мов тінь, підіймається на ліжку.

— Ось ці три мечі переховувала я для вас (*дістає їх з постелі*). Тепер вірю, що ви один на одного їх не підіймете... Веріть та йдіть разом на ворога! Василю! Веди їх, веди!

Хату заливає темрява. Тіні зникають. Вітер у димарі виє. Голодна кицька м'явчить. Гарматні вибухи потрясають землею і у вікнах бряжчать шиби.

— З а с л о н а —

— Кінець —

